

Tomasz Jelonek

Uniwersytet Jagielloński, Kraków, Polska

ORCID 0000-0002-4771-0021

System wartości mieszkańców tradycyjnej wsi utrwalony w nieoficjalnych nazwach własnych (na przykładzie gminy Wręczyca Wielka w powiecie kłobuckim)

Słowa kluczowe: gmina Wręczyca Wielka, nieoficjalna nazwa własna, onomastyka kulturowa, tradycyjna społeczność wiejska, wartość

Keywords: Wręczyca Wielka community, non-official proper name, cultural onomastics, traditional rural social community, value system

Proprialne znaki językowe – jak pisze Ewa Rzetelska-Feleszko – „są ściśle związane z miejscem i czasem ich powstania, a także z kulturą, która je zrodziła – są zawsze świadectwem swej epoki” (Rzetelska-Feleszko 2005: 9). W wiejskich wspólnotach językowo-kulturowych wspomniane współzależności między onimiczną sferą języka a światem dawnych realiów i kultury ludowej odzwierciedlają m.in. nieoficjalne nazwy własne. Propria te w większości stanowią językowe pamiątki przeszłości. Warto podkreślić, że – mimo postępujących przemian obszarów wiejskich oraz szerzących się procesów globalizacyjnych – wciąż funkcjonują one w polszczyźnie mówionej członków mikrowspólnot. Nieoficjalne nazwy własne odgrywają nie tylko rolę „językowych wyznaczników przestrzeni kulturowej” (Mrózek 2003). Są one także nośnikami informacji o sposobie postrzegania i interpretacji świata oraz o systemie aksjologiczno-normatywnym ich twórców, czyli dawnych członków wiejskich mikrospołeczności.

Głównym celem niniejszego artykułu jest próba analizy wybranych wartości istotnych dla mieszkańców tradycyjnej wsi, które zostały utrwalone w nieformalnych onimach, por. np. *Dziadownia*, *Górka*, *Jesionka*, *Pasterniki*, *Palestyna*, *Rudnik* (nazwy części wsi); *Adamowe*, *Boża Męka*, *Kłocowe*, *Koło Hałdy*, *Osinki* (nazwy terenowe); *Błękitny Krzyż*, *Krzyż Powstańczy*, *Krzyż Lemańskiego*, *Kapliczka Powstańcza*, *Kapliczka w Ogrójcu* (nazwy małych obiektów architektury sakralnej).

Materiał badawczy stanowią elementy nieoficjalnego systemu nazewniczego gminy Wręczyca Wielka¹, położonej w powiecie kłobuckim na północy województwa śląskiego². Analizie poddano 1018 mikrotoponimów³, ponad 60 określeń części wsi oraz ponad 60 nazw kapliczek i krzyży przydrożnych⁴. Propria te, przekazywane z pokolenia na pokolenie, stanowią element tradycji nazewnicznej wspomnianego regionu. Chociaż analizowane nazwy własne desygnują różnego rodzaju elementy wiejskiej przestrzeni kulturowej (por. obszary zamieszkałe i niezamieszkałe oraz obiekty małej architektury sakralnej), mają one podobną genezę. Wszystkie powstały w wyniku społecznego zapotrzebowania na wyróżnienie wybranych desygnatów, które z perspektywy mieszkańców wsi są ważne (por. Jakus-Borkowa 1987: 13). Poszczególne kategorie nazewniczne wchodzące w skład analizowanego zbioru onimów cechuje także pokrewny rejestr motywów nominacyjnych oraz ograniczony zazwyczaj do kręgu lokalnej społeczności zasięg funkcyjnego obiegu (por. Mrózek 2003: 198–199, Zabrocki 1968). Typowe dla mieszkańców wsi „modele postrzegania, kojarzenia i interpretowania [...] rzeczywistości” (Mrózek 2003: 199) zakrzeplone w nieoficjalnym nazewnictwie wiejskim przyczyniają się z kolei do tego, że mikrotoponimy, nazwy części wsi oraz określenia kapliczek i krzyży przydrożnych odgrywają podobne role w ludowym obrazie świata.

Ponieważ „każde słowo – jak pisze Halina Pelcowa – jest powiązane niemi zależności nie tylko z desygnatem, ale i z innymi nazwami i elementami otaczającej rzeczywistości” (Pelcowa 2011: 126), w analizie zgromadzonego materiału onimicznego wykorzystano także wypowiedzi najstarszego i średniego pokolenia mieszkańców gminy Wręczyca Wielka. Pozyskano je – wraz z nazwami własnymi – w latach 2011–2023 w trakcie prowadzenia nieoficjalnych wywiadów m.in. z zastosowaniem metody fokusowej⁵. Cenne tło kulturowe dla zgromadzonych propriów stanowią także dane zawarte w regionalnych opracowaniach historyczno-etnograficznych, zob. np. Pabian 2005; Krzykowski 2007; Pilecka, Roszak, Wrzesiński 2008; Jelonek 2013; Garstka, Lysko 2023; Rokosa 2023a, 2023b, 2023c.

Niniejszy artykuł wpisuje się w nurt badań onomastyki kulturowej⁶, która zakłada, że propria nie tylko oznaczają, lecz także znaczą. Jak pisze Halina Kurek,

¹ W skład gminy wchodzi 26 wsi: Bieżeń, Borowe, Bór Zapilski, Brzezinki, Czarna Wieś, Długi Kąt, Golce, Grodzisko, Hutka, Jezioro, Kalej, Klepaczka, Kuleje, Nowa Szarlejka, Nowiny, Pierchno, Piła Druga, Piła Pierwsza, Puszczew, Szarlejka, Truskolasy, Węglowice, Wręczyca Mała, Wręczyca Wielka, Wydra, Zamłynie.

² Szerzej na temat gminy autor pisze w odrębnym opracowaniu, zob. Jelonek 2018a: 23–41.

³ Specyfikę mikrotoponimów gminy Wręczyca Wielka autor przedstawił w odrębnych opracowaniach, zob. np. Jelonek 2018a, 2018b.

⁴ Specyfikę nazw małych obiektów architektury sakralnej autor przedstawił w odrębnym opracowaniu, zob. Jelonek 2024.

⁵ Na temat badań fokusowych mowy mieszkańców wsi pisała m.in. Helena Grochola-Szczepanek (2006).

⁶ Na temat założeń onomastyki kulturowej powstała do tej pory obszerna literatura, zob. np. Cieślakowa 1999; Jędrzejko 2000; Grzelakowa 2002, 2010; Rzetelska-Feleszko 2006, 2007; Lech-Kirstein 2013, 2015c.

w momencie nazywania obiektu zawsze istniała jakaś motywacja semantyczna, którą w stosunku do większości nazw da się ustalić nawet bez dodatkowych informacji dotyczących ich genezy. W związku z tym nazwy [...] nie powinny pozostać poza polem opisu badacza językowego obrazu świata, ponieważ pozwalają zrekonstruować obraz świata ich twórców wybierających w momencie nominacji jedną spośród licznych cech, jakimi można było scharakteryzować nazywany obiekt (Kurek 2003: 85).

Choć w momencie nieoficjalnego aktu nazwania w proprialnym znaku językowym zostaje utrwalona perspektywa pojedynczego użytkownika języka, to stanowi ona jednak odzwierciedlenie wspólnej „bazy doświadczeniowej” (Kurek 2003: 40) mieszkańców wsi. Jej podstawę tworzy przyjęty w danej mikrowspólnocie system aksjologiczno-normatywny.

W artykule ramy definicyjne *wartości* przyjęto za Jerzym Bartmińskim. Zdaniem badacza *wartościami* „mogą [...] być rzeczy lub idee, którym przypisuje się szczególną wagę i dąży do ich osiągnięcia (zrealizowania), bo zaspokajają one pewne ważne potrzeby” (Bartmiński 2014: 10).

System wartości mieszkańców wsi to ukształtowany w określonych warunkach naturalnych i społeczno-historycznych zbiór zasad, norm kulturowych, przekonań i preferowanych poglądów nabywanych przez członków wiejskich mikrowspólnot w trakcie procesu socjalizacji (por. Swadźba 2012: 27). Zdaniem H. Pelcowej świat wartości dawnej wsi opiera się na Dekalogu. Istotną rolę w systemie aksjologiczno-normatywnym „prostego człowieka” odgrywa odniesienie do przeszłości, która – jak twierdzi wspomniana badaczka – warunkuje inne wartości, w tym m.in. religijność, pracowitość, skromność, uczciwość, gościnność, szacunek dla osób starszych oraz solidaryzm społeczny (Pelcowa 2015: 155). Zbiór wspomnianych norm jest typowy dla mieszkańców tradycyjnej, dawnej wsi, czyli mikrospołeczności, która nie zaznała skutków szeroko pojętych przeobrażeń społeczno-ekonomicznych i kulturowych.

Na temat wartości utrwalonych w różnego typu nazwach własnych powstała do tej pory obszerna literatura. Zagadnienie to stało się przedmiotem zainteresowań m.in. Zofii Kalety (2003), Ewy Rzetelskiej-Feleszko (2006), Małgorzaty Jaracz (2008), Elżbiety Laskowskiej (2008), Izabeli Matusiak (2008), Izabeli Różyckiej (2008), Danuty Lech-Kirstein (2015a, 2015b), Izy Matusiak-Kempy i Aliny Naruszewicz-Duchlińskiej (2016), Izy Matusiak-Kempy (2019). O wybranych elementach systemu aksjologiczno-normatywnego mieszkańców wsi pisały z kolei m.in. Halina Kurek (2004), Halina Pelcowa (2004, 2007, 2009, 2015, 2023) i Izabella Bukraba-Rylska (2008).

Nazywanie obiektów istotnych z perspektywy mieszkańców wsi odzwierciedla nie tylko ich pragmatyczny stosunek do poznawanych elementów rzeczywistości pozajęzykowej. Zdaniem H. Pelcowej jest ono także próbą oswojenia nieznanych dotąd desygnatów na mapie mikrowspólnoty (Pelcowa 2005: 125–126). To, jaka cecha obiektu fizjograficznego lub kulturowego podlegała obserwacji i analizie oraz jak przedstawia się ocena desygnatu wyrażona proprialnym znakiem językowym, wskazuje pośrednio na wartości, w których kręgu żył „prosty człowiek” i które wykorzystał podczas aktu nazwotwórczego, czyli wspomnianego osławiania nieznanego przestrzeni (Kaleta 2003: 22, Lech-Kirstein 2015b: 105). Trzeba także dodać, że ludowe onimy, podobnie

jak nazwy o charakterze oficjalnym (np. Wilno, Lwów, Oświęcim, Jasna Góra), w trakcie funkcjonowania w mikrospołecznościach nabierają rozmaitych treści – nie tylko historycznych i społeczno-kulturowych, lecz także emocjonalnych (por. Rzetelska-Feleszko 2006: 123). Nieoficjalne nazwy własne można zatem uznać za „nośniki wartości” (Rzetelska-Feleszko 2006: 9), w których została zakodowana wiedza o twórcach kultury ludowej.

Na podstawie analizy zgromadzonego materiału onimicznego oraz wypowiedzi informatorów trzeba stwierdzić, że kluczową pozycję w systemie aksjologicznym mieszkańców tradycyjnej wsi zajmowała religia (por. Pelcowa 2004: 274). Stanowiła ona nieodzowny element wiejskiej egzystencji, co potwierdzają informacje uzyskane od respondentów, por.

Dla dawnych mieszkańców Bóg był najważniejszy, był wszędzie obecny. Tak jak mój sąsiad kowal rozpoczynał dzień od „Kiedy ranne wstają zorze”. Też było słyhać, jak ludzie paśli krowy i śpiewali „Serdeczna Matko”. Ludzie przychodzili do domu, spotykali się i mówili „Szczęść Boże” albo „Niech będzie pochwalony...”. Jak wychodzili, to nie mówili jak teraz „bye”, tylko „zostańcie z Bogiem”. „Bóg zapłać” też mówili, a nie jakieś tam „dzięki”.

Materialne świadectwo głębokiej religijności dawnych mieszkańców gminy Wręczyca Wielka stanowią liczne kapliczki i krzyże przydrożne. Niektóre z nich mają swoje nazwy, np. *Krzyż na Małej* (por. n.m. *Wręczyca Mała, Wręczyca Wielka*)⁷, *Krzyż na Kościelnej* (por. n.m. ul. *Kościelna, Truskolasy*), *Krzyż na Bagnach* (por. n.m. *Bagno, Czarna Wieś*), *Krzyż koło Zabitego Chłopaka* (por. ap. *zabity*, por. ap. *chłopak, Jezioro*), *Krzyż Choleryków* (por. ap. *cholera, Wręczyca Wielka*), *Krzyż Misyjny* (por. ap. *misyjny, Truskolasy / Wręczyca Wielka*), *Gruby Krzyż* (por. ap. *gruby, Truskolasy / Wręczyca Wielka*), *Krzyż Dębowy* (por. ap. *dębowy, Truskolasy / Wręczyca Wielka*), *Błękitny Krzyż* (por. ap. *błękitny, Łebki*), *Trzy Krzyże* (por. ap. *trzy, Grodzisko*), *Kapliczka w Ogrójcu* (por. n.m. *Ogrójec, Truskolasy*), *Kapliczka na Krauzowiźnie* (por. n.os. *Krauze, Klepaczka*), *Kapliczka św. Antoniego* (por. n.os. *św. Antoni, Bieżeń*), *Kapliczka Nepomucena* (por. n.os. *św. Jan Nepomucen, Zamłynie*), *Kapliczka Jana* (por. n.os. *św. Jan Nepomucen, Zamłynie*), *Grota Matki Bożej* (por. ap. *grota*, por. n.os. *Matka Boża Fatimska, Truskolasy*), *Święty Florian* (por. n.os. *św. Florian, Truskolasy*). Motywacje poszczególnych obiektów małej architektury sakralnej zakrzepłe we wspomnianych onimach uwykuplają nie tylko zespoloną z życiem codziennym członków dawnych mikrowspólnot głęboką wiarę, objawiającą się np. celebrowaniem poszczególnych świąt z kalendarza liturgicznego, lecz także potrzebę sakralizacji wiejskiej mikroprzestrzeni. „Prosty człowiek” wierzył bowiem, że w ten sposób zapewni sobie wstawiennictwo Boga i Jego opiekę w trudach dnia codziennego (por. Pelcowa 2015: 156). Potwierdzają to informacje uzyskane od respondentów. I tak np. *Krzyż na Bagnach* to nazwa obiektu małej architektury sakralnej w Czarnej Wsi, który postawiono w miejscu, gdzie

⁷ Po przykładach nazw własnych w nawiasach okrągłych umieszczono odsyłacz do źródła porównawczego oraz nazwę miejscowości, w której odnotowano analizowane proprium. W przypadku większości mikrotoponimów podano tylko przykładowe lokalizacje. Pełny spis lokalizacji przedstawiono w odrębnym opracowaniu, zob. Jelonek 2018b.

podczas podróży furmanką utopiła się cała rodzina. Krzyż ten nie tylko upamiętnia dawnych członków mikrowspólnoty. W przeszłości pośrednio ostrzegał też okolicznych mieszkańców przed czyhającym na nich niebezpieczeństwem. Z kolei *Trzy Krzyże* – zdaniem mieszkańców Grodziska – nie tylko upamiętniają ofiary epidemii cholery z XVIII w., lecz także wskazują na miejsce ich pochówku. Inna nazwa, *Kapliczka w Ogróju*, desygnuje natomiast obiekt kultury materialnej w Truskolasach. Jak podaje respondent, *tam⁸ užiŋzal'i proces'je |⁹ šp'jval'i p'ješni v'elkopostne [...] no i to st'und ogroj'ec | bo v ogroj'cu še paŋ' iezuz modl'iu.*

Wspomniana sakralizacja wiejskiej mikroprzestrzeni jest również widoczna w nazwach terenowych motywowanych lokalizacją względem innych obiektów. W zgromadzonym zbiorze odnotowano mikrotoponimy, dla których punktami odniesienia stały się przywołane wcześniej kapliczki i krzyże przydrożne (por. Jelonek 2020), np. *Koło Fisiowej Kapliczki* (por. n.os. *Fiś*, Kuleje), *Koło Kapliczki* (Długi Kąt / Grodzisko), *Koło Krzyża* (Golce / Nowiny / Węglowice / Wydra), *Koło Obrazka* (por. ap. *obrazek*, np. obrazek z wizerunkiem świętego, Jezioro / Klepaczka), *Koło Trzech Krzyży* (por. ap. *trzy*, Grodzisko / Kłobuck), *Na Krzyż Dębowy* (por. ap. *dębowy*, Długi Kąt / Truskolasy), *Plac koło Krzyża* (por. ap. *plac*, Wręczyca Mała). Informacje uzyskane od respondentów na temat motywacji semantycznych poszczególnych nazw terenowych uwypuklają m.in. różne formy religijności mieszkańców dawnej wsi. I tak np. mikrotoponim *Koło Fisiowej Kapliczki* to nazwa części lasu w Kulejach. Obiekt ten mieści się w pobliżu drzewa, na którym w przeszłości znajdowała się kapliczka ufundowana przez leśniczego Fisia. Jak wyjaśnia respondentka, *kapliczka byu na b'žože | teraz' iez' iuž rozebrana | teraz' iuš tego še ma || lešničemu zmaru kobijta i tam kouo tej b'žozy ponož mu še pšecstav'aju i na t'um češć postav'iu tam kapl'ičke na tej b'žože.* Inna nazwa, *Koło Krzyża*, to określenie drogi w Nowinach. Jak wspomina informatorka, *myžmy še umav'jal'i m'iv'iuo še kouo kšyža || myžmy šp'jval'i tam p'ješni v ma'ju.* W kontekście analizowanych nazw warto również zwrócić uwagę na mikrotoponim *Boża Męka* desygnujący fragment nieprzystępnej, uciążliwej drogi polnej. Trud mieszkańców, którzy doświadczyli specyfiki wspomnianego obiektu terenowego, został porównany w nazwie do Męki Pana Jezusa, por. *koua iag na želaznyy vozaγ' iez'žil'i to uobrocać še ni moguy || tam še čyško navet xož'iuo || luže še tam baržo umyŋčyl' i tak to se na to m'iv'il'i že to božo myŋka ta druğa ies || tak se to por'ivnal'i do myŋki pana iezusa || tako trudno druğa.* Na podstawie analizy zgromadzonego materiału onimicznego można stwierdzić, że zakodowane w nieoficjalnych nazwach własnych informacje na temat sakralizacji wiejskiej mikroprzestrzeni potwierdzają głęboką religijność „prostych ludzi”.

W systemie aksjologicznym mieszkańców dawnej, tradycyjnej wsi istotną rolę odgrywa też świadomość posiadania własnych gruntów. Świadczą o tym m.in. wypowiedzi najstarszych mieszkańców gminy Wręczyca Wielka, por.

⁸ Wypowiedzi informatorów, w których pojawiają się fonetyczne i leksykalne cechy gwary, zdecydowano się zapisać fonetycznie. System fonetyczny i fonologiczny gwary gminy Wręczyca Wielka autor omówił w odrębnym opracowaniu, zob. Jelonek 2018a: 43–53.

⁹ Typy pauz w transkrypcji fonetycznej wprowadzono za H. Kurek (1979).

Za Bogiem to ja bym powiedziała, że najważniejsze było pole, ziemia, ojcowizna. Ludzie byli w stanie dla niej dużo zrobić. Żyli w zgodzie, ale o ziemię to i potrafili się pokłócić, o miedzę na przykład. Masz ziemię, masz zapewniony byt.

W tradycyjnej mikrowspólnocie miarą zamożności każdego gospodarza była liczba przypisanych do niego hektarów ziemi. Potrzebę uwypuklenia przynależności określonych obiektów fizjograficznych do konkretnych właścicieli odzwierciedla liczna grupa posesywnych nazw terenowych, por. *Adamuska* (por. n.os. *Adamus*, Wręczyca Wielka), *Bednarkowe* (por. n.os. *Bednarek*, Brzezinki), *Draganowe* (por. n.os. *Dragan*, Brzezinki), *Klocowe* (por. n.os. *Kloc*, Truskolasy), *Nonasowe* (por. n.os. *Nonas*, Piła Pierwsza), *Olszewska Miedza* (por. n.os. *Olszewski*, por. ap. *miedza*, Truskolasy), *Wernerowe* (por. n.os. *Werner*, Truskolasy), *Adamowe* (por. n.os. *Adam*, Truskolasy), *Wackowe* (por. n.os. *Wacek*, Truskolasy). Rangę stosunku posesywności w dawnych mikrowspólnotach potwierdzają także wypowiedzi respondentów na temat poszczególnych obiektów, np. *klocowe to pole to do kłoca należy || izez obok pola verneroveguo i rabyn-doveguo || s kłoca tyś taki bajor | bo mo vjelkije guospodarstfo; vernerove | bo to vernera izez' i na neguo tyż bajor miw'il'i | bo byu bogaty i mjuu duze guospodarstfo*. W kontekście omówionych nazw warto wspomnieć także o mikrotoponimach typu: *Dodatki* (por. ap. gw. *dodatki* 'kawałek ziemi [...] dodany [...]') SGP PAN V 655, Golce / Nowiny / Pierzchno), *Przydatek* (por. ap. gw. *przydatek* 'dodatek' SGP IV 412; por. ap. gw. *przydać* 'dołożyć, dodać' MSGP 226, Długi Kąt / Kuleje / Piła Pierwsza / Wręczyca Mała), *Przydatki Kalejskie* (por. ap. gw. *przydatek* 'dodatek' SGP IV 412; por. ap. gw. *przydać* 'dołożyć, dodać' MSGP 226, Kalej) *Przypusty* (por. ap. gw. *przypuścić* 'dodać' SGP IV 429, Klepaczka), *Sporna Miedza* (por. ap. *sporny*, por. ap. *miedza*, Wydra), które nie tylko charakteryzują dodatkowe nadzieły ziemi w poszczególnych miejscowościach gminy, lecz także pośrednio potwierdzają to, jak wielką wartość dla społeczności wiejskiej stanowił każdy grunt, który dodatkowo można było wykorzystać do celów rolniczych.

Na podstawie informacji uzyskanych od respondentów należy stwierdzić, że w systemie aksjologicznym mieszkańców tradycyjnej wsi posiadanie własnych gruntów łączy się bezpośrednio z przekazywaną z pokolenia na pokolenie tradycją pracy na roli (por. Pelcowa 2009), por.

Masz własny kawałek ziemi, masz swój warsztat pracy, nie zginiesz, zapewnisz byt sobie i swojej rodzinie. Tak zawsze było na wsi. Nie wyobrażam sobie dawnej wsi bez pracy, od świtu do nocy się pracowało, dawna wieś to ciężka praca.

Wspomnianą pracę na roli jako podstawę egzystencji „prostego człowieka” odzwierciedla także specyfika zgromadzonego materiału językowego, w którym odnotowano nazwy związane z rolnictwem i hodowlą zwierząt, np. określenia części wsi: *Kopy* (por. ap. *kopa*, Bieżeń), *Kopskie* (por. ap. *kopa*, Długi Kąt), *Pasterniki* (por. ap. gw. *pasternik* 'pastwisko' MSGP 185, Truskolasy), *Kozia Górka* (por. ap. *kozi*, por. ap. *górką*, Kuleje); mikrotoponimy: *Na Trzy Zagony* (por. ap. *trzy*, por. ap. *zagon*, Hutka), *Kacze Łąki* (por. ap. *kaczy*, por. ap. *łąka*, Piła Druga), *Kozłowiec* (por. ap. *koza*, Truskolasy), *Owsiska* (por. ap. gw. *owsisko* 1. 'pole, na którym rósł owies'; 2. '[...] pole po owsie'

SGP III 490, Kalej / Wręczyca Wielka), *Jagły* (por. ap. gw. *jagły* 'krupy jaglane, kasza jaglana t. j. (sic!) z prosa' SGP II 218, Truskolasy), *Fazaniec* (por. ap. gw. *fazan* 'ptak – bażant [...], żyjący dziko lub hodowany' SGP PAN VII 463, Wręczyca Wielka). I tak np. *Kopskie* to nazwa części Długiego Kąta, w której dawniej charakterystyczny element krajobrazu stanowiły ułożone ze słomy lub siana stosy. Mikrotoponim *Na Trzy Zagony* desygnuje z kolei pole w Hutce orane właśnie w trzy zagony, por. *byuo tam baržo mokro i pole byuo orane v zogůny | takĭe pasy żyńi*. Natomiast *Kozia Górka* w Kulejach to nazwa niewielkiego wzniesienia, na którym pasły się kozy, por. *tag' ĩag u nos kouo stac'ĭi mŭv'ĭim Kuožo Gŭrka | tam xodoval'i na ty gŭrce maĭĭery kuozy || ta-mĭel'i kuozy i ĩes Kuožo Gŭrka | ĩez gŭrka i na ty gŭrce byuy kuozy*. Utrwalone w nieoficjalnym nazewnictwie oraz w wypowiedziach respondentów informacje na temat codziennych zajęć mieszkańców dawnej wsi potwierdzają, że praca dla członków mikrowspólnot nie tylko stanowiła podstawę ich bytu, lecz była także, o czym wspomina H. Pelcowa, obowiązkiem wpisanym w odwieczny system wartości „prostego człowieka” (Pelcowa 2009: 114).

Zdaniem informatorów uprawa roli i hodowla zwierząt łączą się bezpośrednio z wartością wiejskiej rodziny. „Prosty człowiek” pracował, aby utrzymać siebie i swoich bliskich, por.

Dawniej ludzie pracowali przez sześć dni w polu, aby mieć co jeść przez cały rok, aby zapewnić byt swoim bliskim. W jednym domu żyli dziadkowie, ojcowie i dzieci. Wszyscy się szanowali i miłowali, pomagali sobie. Młodzi mogli liczyć na pomoc starszych, ale musieli pamiętać, że należy im się szacunek, ojców to nawet w rękę dawniej całowali.

W zgromadzonym materiale onimicznym wartość dawnej rodziny, w której nie tylko praca na roli, lecz także grunty orne były przekazywane z pokolenia na pokolenie, uwypuklają szczególnie nazwy z sufiksem *-owizna*, np. określenia części wsi: *Krauzowizna* (por. n.os. *Krauze*, Czarna Wieś), *Wedrowizna* (por. n.os. *Weder*, Węglowice), nazwy terenowe: *Dymarczykowizna* (por. n.os. *Dymarczyk*, Nowiny), *Frydowizna* (por. n.os. *Fryda*, Puszczew), *Kandorowizna*, (por. n.os. *Kandora*, Nowiny), *Kowalowizna* (por. ap. *kowal*, Piła Druga). I tak np. *Dymarczykowizna* to pole należące w przeszłości do rodziny Dymarczyków, por. *a na pŭykua tu ĩag dymarčyki to na to pole mŭv'ĭi dymarčykovĭzna | ĩe || do ty pory mŭv'ĭim || mŭni ĩuż ĩe żyŭim ale dymarčykovĭzna zostaŭa [...]*, a *Kandorowizna* to pole rodziny Kandorów z Nowin, por. *kandorovĭzna to byuo | duža gospodarka byua | dužo ŭeći v ogŭle byuo || kandora byu vuaścĭcelem tego pola || duży gospodaš | dužo ŭeći mĭel' i to tak || zupeŭne inačyĭ ĩiŭ teras*. Toponimy te w świadomości mieszkańców badanego obszaru funkcjonują jako nazwy obiektów o bogatej historii. Desygnują one najczęściej pola, które – jak podaje respondent – w danej rodzinie przechodziły z pokolenia na pokolenie.

Każda dawna wiejska rodzina, jak dowodzą informatorzy, miała jednak świadomość tego, że stanowi tylko część mikrowspólnoty, por.

Jak dawniej pracowało się w polu, to trzeba było liczyć na pomoc sąsiada. Dzisiaj on mi pomógł, jutro ja mu pomogę, jeszcze kiedyś tam pomożemy komuś innemu. Jak były

wykopki, to jeden u drugiego pracował, aż wykopki się skończyły. Wspólna praca w polu integrowała ludzi.

W zgromadzonym materiale onimicznym poczucie wspólnoty lokalnej odzwierciedlają pośrednio nazwy obiektów, z których korzystali w trakcie pracy na roli wszyscy mieszkańcy wsi, np. *Działka Gromadzka* (por. ap. gw. *gromadzki* ‘do gminy należący’ SGP II 128, por. ap. gw. *gromada* ‘zgrupowanie, ogół gminy’ SGP II 127, Wręczyca Mała), *Gromadzkie* (por. ap. gw. *gromadzki* ‘do gminy należący’ SGP II 128, por. ap. gw. *gromada* ‘zgrupowanie, ogół gminy’ SGP II 127, Wręczyca Mała), *Kalejskie Pastwy* (por. n.m. *Kalej*, por. ap. *pastwa*, *Kalej*), *Łąki Borowskie* (por. ap. *łąka*, por. n.m. *Borowe*, *Borowe*), *Ogólność* (por. ap. *ogólny*, *Grodzisko*), *Pastwa* (por. ap. *pastwa*, *Borowe / Pierzchno / Piła Druga / Piła Pierwsza*). Potwierdzają to informacje uzyskane od najstarszego pokolenia. I tak np. mikrotoponim *Pastwa* w Borowem określa wspólne pastwisko, por. *pastfa | tam byyy vypasy krův z cauej fši || ĩag ĩez na borovym myyn to tam || ĩako źecko vypasauam tam krovyy*. Z kolei *Ogólność* w Grodzisku, jak podaje respondentka, to nazwa desygnująca łąkę, na której dawniej cała wieś wypasała gęsi, por. *na tyĭ ogůlności gxyśi my paśli || to byu ogůlne*. Analizowane nazwy wraz z informacjami uzyskanymi od respondentów dowodzą, że poczucie przynależności do zbiorowości o jednorodnym układzie struktury zawodowo-społecznej i kulturowej stanowiło dla „prostego człowieka” ogromną wartość.

Warto wspomnieć także o tym, że podstawą funkcjonowania mikrowspólnoty jest pamięć m.in. o jej dawnych mieszkańcach (por. Jelonek 2022), por.

Dawniej to się ludzie na wsi jakoś bardziej znali, nie byli anonimowi. Pamiętało się też o tych, co już pomarli. Wspominało się ich często, modliło się za nich.

Potwierdza to zgromadzony materiał nazewniczy, w którym została zakodowana wiedza o losach dawnych członków gminy Wręczyca Wielka, por. *Krzyż Powstańczy* (por. ap. *powstańczy*, *Truskolasy / Wręczyca Wielka*), *Kapliczka Powstańcza* (por. ap. *powstańczy*, *Truskolasy*), *Krzyż Lemańskiego* (por. n.os. *Lemański*, *Grodzisko*), *Krzyż Sawickiego* (por. n.os. *Sawicki*, *Jezioro / Nowiny*), *Krzyż koło Zabitego Chłopaka* (por. ap. *zabity*, por. ap. *chłopak*, *Jezioro*), *Krzyż Choleryków* (por. ap. *cholera*, *Wręczyca Wielka*), *Michałowa Góra* (por. n.os. *Michał*, por. ap. *góra*, *Kamińsko / Kuleje*), *Podolskiego Dukt* (por. n.os. *Podolski*, por. ap. *dukt*, *Jezioro*), *Dukt Badego* (por. ap. *dukt*, por. n.os. *Bade*, *Bieżeń / Cisie / Puszczew*), *Józków Tryb* (por. n.os. *Józef*, por. ap. gw. *tryb* ‘wąska przestrzeń w lesie po wycięciu drzew; wyrębana granica’ KSGP, *Jezioro / Łębki*). I tak np. *Krzyż Powstańczy*, mieszczący się w lesie między Truskolasami a Wręcycą Wielką, upamiętnia tragiczne losy kilku uczestników powstania z 1863 r., których – zgodnie z ustnymi przekazami – powieszono w miejscu osadzenia krzyża. Jak twierdzą respondenci, z historią wspomnianego powstania ma również związek *Kapliczka Powstańcza*. Inna nazwa, *Krzyż Lemańskiego*, przywodzi z kolei na pamięć tragiczne losy Hilarego Lemańskiego – członka rodziny Lemańskich, właściciela lasów i majątku w Zagórzku koło Kłobucka. Zgodnie z ustnym przekazem zginął on z rąk swojego brata – Edwarda Lemańskiego, który w wyniku bratobójstwa pozbył się sukcesora do majątku,

por. „dusza śp. Hilarego Lemańskiego który dnia 6 września 1850 liczący 21 lat przypadkowo od strzelca na polowaniu zastrzelony został prosi o zdrowaś Marya i wieczny odpoczynek” (cytat za: Siwiński 2009: 194). Inna nazwa, *Michałowa Góra*, upamiętnia z kolei tragiczne losy partyzanta, por. *mixaμovo gūra* | *tam bẏya partyzantka* | *mixaμ bẏu dovu·cūm̄ i ta· m̄jōu žẏm̄jajke i tam p̄šebyvou* || *zostou zabity p̄šez žandarmūf* | *partyzand mixaμ u̇ebeg na ty gūže*. Nazwy z tej grupy dowodzą, że szeroko pojęta pamięć m.in. o członkach mikrowspólnoty miała znaczny wpływ na kształtowanie tożsamości zbiorowej mieszkańców wsi.

Głównym celem niniejszego artykułu była analiza wybranych wartości zakrzepłych w nieoficjalnym nazewnictwie wiejskim. Przedstawione rozważania mają charakter szkicu. Podjęty problem badawczy wymaga dalszych, szczegółowych analiz.

Świat wartości „prostych ludzi” utrwalony w mikrotoponimach, określeniach części wsi oraz nazwach małych obiektów architektury sakralnej odzwierciedla specyfikę kultury chłopskiej, której podstawę stanowią wzorce i normy postępowania przejęte od starszych pokoleń (Pelcowa 2023: 167). Poszczególne elementy systemu aksjologicznego, tzn. religijność, posiadanie ziemi, praca na roli, rodzina, wspólnota i pamięć, są zrośnięte z życiem członków tradycyjnych społeczności (wszystkich pokoleń) i wzajemnie się przenikają, tworząc spójną całość. Wyznaczają one krąg kulturowy, którego obraz z perspektywy najstarszego pokolenia respondentów jest zawsze wyidealizowany. Źródło wiedzy na temat filarów wspomnianego kręgu stanowi m.in. nieoficjalne nazewnictwo. Archiwizuje ono bowiem te elementy ludowej aksjofery, którymi w przeszłości – także podczas nieformalnych aktów nazwotwórczych – kierowali się mieszkańcy gminy Wręczyca Wielka.

Rozwiązanie skrótów

ap. – appellativum

gw. – gwarowe

KSGP – Kartoteka *Słownika gwar polskich* PAN¹⁰

MSGP – *Mały słownik gwar polskich*, red. J. Wronicz, Kraków 2010.

n.m. – nazwa miejscowa (np. nazwa miejscowości, ulicy, mikrotoponim)

n.os. – nazwa osobowa (np. nazwisko, imię)

SGP – *Słownik gwar polskich*, red. J. Karłowicz, t. I–VI, Kraków 1900–1911.

SGP PAN – *Słownik gwar polskich, Źródła*, t. I, red. M. Karaś, J. Reichan, t. II–V, red. J. Reichan, S. Urbańczyk, t. VI, red. J. Okoniowa, J. Reichan, t. VII–IX, red. J. Okoniowa, J. Reichan, B. Grabka, z. 29, red. B. Grabka, R. Kucharzyk, J. Okoniowa, J. Reichan, od z. 30, red. B. Grabka, R. Kucharzyk, z. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, od z. 2 – Łódź, t. III, Wrocław–Warszawa–Kraków, od t. IV – Kraków, 1977–2023.

¹⁰ Skorzystanie ze zbiorów kartoteki było możliwe dzięki uprzejmości Pani Profesor Renaty Kucharzyk, Kierownika Pracowni Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie, za co autor wyraża szczególne podziękowania.

Bibliografia

- Bartmiński J., 2014, *Polskie wartości w europejskiej aksjoserferze*, Lublin.
- Bukraba-Rylska I., 2008, *Socjologia wsi polskiej*, Warszawa.
- Cieślukowa A., 1999, *Nazwy własne w procesie rekonstrukcji obrazu dawnego świata*, [w:] *Przeszłość w językowym obrazie świata*, red. A. Pajdzińska, P. Krzyżanowski, Lublin, s. 269–276.
- Garstka R., Lysko A., 2023, *Walory kulturowe ziemi częstochowskiej. Obrzędowość doroczna, strój ludowy, tradycyjna zabudowa: w granicach subregionu północnego województwa śląskiego i powiatu zawierciańskiego*, Katowice.
- Grochola-Szczepanek H., 2006, *Badania fokusowe mowy mieszkańców wsi*, „Socjolingwistyka” XX, s. 19–35.
- Grzelakowa E., 2002, *Toponim jako element językowego obrazu świata*, [w:] *Język polski. Współczesność. Historia*, t. II, red. W. Książek-Bryłowa, H. Duda, Lublin, s. 47–55.
- Grzelakowa E., 2010, *Nazwa jako element językowego obrazu świata*, [w:] *Miasto w perspektywie onomastyki i historii*, red. I. Sarnowska-Gieffing, M. Graf, Poznań, s. 461–472.
- Jakus-Borkowa E., 1987, *Nazewnictwo polskie*, Opole.
- Jaracz M., 2008, *Wybrane nazwy wartości jako baza polskich nazwisk*, „Prace Komisji Językoznawczej BTN” XVIII: *Język, społeczeństwo, wartości*, s. 157–164.
- Jelonek T., 2013, *Truskolasy. Dzieje wsi, jej tradycje oraz zabytki kościoła parafialnego pw. św. Mikołaja*, Wręczyca Wielka.
- Jelonek T., 2018a, *Językowo-kulturowy obraz wsi i jej mieszkańców utrwalony w mikrotoponimach*, Kraków.
- Jelonek T., 2018b, *Słownik mikrotoponimów gminy Wręczyca Wielka*, Kraków.
- Jelonek T., 2020, *Kapliczki i krzyże przydrożne w nazwach terenowych (na przykładzie mikrotoponimów gminy Wręczyca Wielka w powiecie kłobuckim)*, „Onomastica” LXIV, s. 69–82.
- Jelonek T., 2022, *Kategoria pamięci zakrzepła w mikrotoponimach*, [w:] *I Międzynarodowy Kongres Etnolingwistyczny*, t. 3: *Pamięć – tożsamość – kategorie językowo-kulturowe*, red. S. Niebrzegowska-Bartmińska, M. Nowosad-Bakalarczyk, P. Łozowski, Lublin, s. 117–129.
- Jelonek T., 2024, *Nazwy kapliczek i krzyży przydrożnych na tle kultury ludowej*, „Perspektywy Kultury” 44, nr 1 (2024), s. 443–462.
- Jędrzejko E., 2000, *Systemy onimiczne języków a językowe obrazy świata: w stronę porównawczej onomastyki kulturowej*, „Onomastica” XLV, s. 5–25.
- Kaleta Z., 2003, *Wartości i antywartości w staropolskich odapelatywnych nazwach osób*, [w:] *Nazwy własne a kultura. Polska i inne kraje słowiańskie*, red. Z. Kaleta, Warszawa, s. 21–48.
- Krzypkowski T., 2007, *Odległa i nieodległa przeszłość mojej małej ojczyzny – rodzinnej miejscowości. Kalej – Szarlejka. Gmina Wręczyca Wielka, Kalej, Szarlejka*.
- Kurek H., 1979, *Zasady zapisu tekstów języka mówionego mieszkańców Krakowa*, [w:] *Wybór tekstów języka mówionego mieszkańców Krakowa*, red. B. Dunaj, s. 15–16.
- Kurek H., 2003, *Przemiany leksyki gwarowej na Podkarpaciu*, Kraków.
- Kurek H., 2004, *Gwara – wartość podstawowa wiejskiego obszaru językowo-kulturowego*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” XLIX, s. 247–255.

- Laskowska E., 2008, *Wartości ukryte w nazwach ulic*, [w:] *Studia linguistica in honorem Edvardi Breza*, red. J. Trempała et al., Bydgoszcz, s. 130–133,
- Lech-Kirstein D., 2013, *Śląskie nazwy geograficzne jako przedmiot badań lingwistyki kulturowej*, „*Onomastica*” LVII, s. 175–184.
- Lech-Kirstein D., 2015a, *Nazwa własna jako nośnik wartości (na przykładzie śląskich nazw)*, [w:] *Język a Edukacja*, t. 4: *Wychowanie językowe*, red. J. Nocoń, Opole, s. 199–211.
- Lech-Kirstein D., 2015b, *Świat wartości w śląskich nazwach geograficznych*, „*Polonistyka. Innowacje*” 2, s. 103–114.
- Lech-Kirstein D., 2015c, *Zwrot kulturowy w badaniach onomastycznych*, „*Poznańskie Spotkania Językoznawcze*” 30, s. 85–95.
- Mały słownik gwar polskich*, 2010, red. J. Wronicz, Kraków.
- Matusiak I., 2008, *Wartości utrwalone w nazwiskach mieszkańców komornictwa jeziorańskiego na Warmii w XVII–XVIII w.*, „*Prace Komisji Językoznawczej BTN*” XVIII: *Język, społeczeństwo, wartości*, s. 265–274.
- Matusiak-Kempa I., 2019, *Nomen omen. Studium antropomiczno-aksjologiczne*, Olsztyn.
- Matusiak-Kempa I., Naruszewicz-Duchlińska A., 2016, *Toponimy jako świadectwo regionalnych wartości religijnych na przykładzie nazewnictwa na Warmii i Mazurach*, [w:] *Slavica – Onomastica – Regionalia. Prace dedykowane Panu Profesorowi Jerzemu Dumie*, red. M. Biolik, A. Naruszewicz-Duchlińska, W. Szulowska, E. Wolnicz-Pawłowska, W. Włoskowitz, Olsztyn, s. 113–121.
- Mrózek R., 2003, *Mikrotoponimy jako językowe wyznaczniki przestrzeni kulturowej*, [w:] *Nazwy własne a kultura. Polska i inne kraje słowiańskie*, red. Z. Kaleta, Warszawa, s. 197–202.
- Pabian B., 2005, *Dziedzictwo kulturowe częstochowskiego. Wierzenia, zwyczaje i obrzędy rodzinne*, Wrocław.
- Pelcowa H., 2004, *Religia w językowej interpretacji mieszkańców wsi*, „*Rozprawy Komisji Językowej ŁTN*” XLIX, s. 273–286.
- Pelcowa H., 2005, *Przestrzeń jako sposób postrzegania świata przez użytkowników gwary*, [w:] *Przestrzeń w języku i w kulturze. Problemy teoretyczne. Interpretacje tekstów religijnych*, red. J. Adamowski, Lublin, s. 125–135.
- Pelcowa H., 2007, *Przeszłość jako wartość (na przykładzie wypowiedzi gwarowych)*, [w:] *Człowiek wobec wyzwań współczesności. Upadek wartości czy walka o wartość?*, red. J. Mazur, A. Małyska, K. Sobstyl, Lublin, s. 116–127.
- Pelcowa H., 2009, *Praca w wypowiedziach mieszkańców wsi*, [w:] *Język polski. Współczesność. Historia*, t. VII, red. W. Książek-Bryłowa, H. Duda, M. Nowak, Lublin, s. 107–117.
- Pelcowa H., 2011, *Tradycja utrwalona w słowach*, [w:] *Tradycja dla współczesności. Ciągłość i zmiana*, t. 4: *Tradycja w kontekstach kulturowych*, red. J. Adamowski, M. Wójcicka, Lublin, s. 125–132.
- Pelcowa H., 2015, *Wartości w ludowej interpretacji świata*, [w:] *Tradycja dla współczesności. Ciągłość i zmiana*, t. 8: *Wartości w języku i w kulturze*, red. J. Adamowski, J. Wójcicka, Lublin, s. 155–165.
- Pelcowa H., 2023, *Dziedzictwo leksykalne wyznacznikiem tożsamości regionu lubelskiego*, Lublin.
- Pilecka L., Roszak B., Wrzesiński S., 2008, *Truskolasy dawniej i dziś*, Truskolasy.
- Rokosa M.C., 2023a, *Żelazo z doliny rzeki Kostrzyny-Pankówki*, t. I: *Górnictwo i hutnictwo żelaza*, Częstochowa.

- Rokosa M.C., 2023b, *Żelazo z doliny rzeki Kostrzyny-Pankówki*, t. II: *Spółeczeństwo, religie, kościoły*, Częstochowa.
- Rokosa M.C., 2023c, *Żelazo z doliny rzeki Kostrzyny-Pankówki*, t. III: *Aneks*, Częstochowa.
- Różycka I., 2008, *Odbicie społecznie akceptowanych wartości w nazewnictwie miejskim Łodzi*, „Prace Komisji Językoznawczej BTN” XVIII: *Język, społeczeństwo, wartości*, s. 343–351.
- Rzetelska-Feleszko E., 2005, *Przedmowa*, [w:] *Polskie nazwy własne. Encyklopedia*, red. E. Rzetelska-Feleszko, Kraków, s. 9–11.
- Rzetelska-Feleszko E., 2006, *W świecie nazw własnych*, Warszawa–Kraków.
- Rzetelska-Feleszko E., 2007, *Onomastyka kulturowa*, [w:] *Nowe nazwy własne – nowe tendencje badawcze*, red. A. Cieślakowa, B. Czopek-Kopciuch, K. Skowronek, Kraków, s. 57–62.
- Siwiński A., 2009, *Przydrożna kronika ziemi częstochowskiej. Przewodnik rowerowy*, t. I, Częstochowa.
- Słownik gwar polskich*, 1900–1911, red. J. Karłowicz, t. I–VI, Kraków.
- Słownik gwar polskich*, 1977–2023, *Źródła*, t. I, red. M. Karaś, J. Reichan, t. II–V, red. J. Reichan, S. Urbańczyk, t. VI, red. J. Okoniowa, J. Reichan, t. VII–IX, red. J. Okoniowa, J. Reichan, B. Grabka, z. 29, red. B. Grabka, R. Kucharzyk, J. Okoniowa, J. Reichan, od z. 30, red. B. Grabka, R. Kucharzyk, z. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, od z. 2 – Łódź, t. III, Wrocław–Warszawa–Kraków, od t. IV – Kraków.
- Swadźba U., 2012, *Wartości – pracy, rodziny i religii – ciągłość i zmiana. Socjologiczne studium społeczności śląskich*, Katowice.
- Zabrocki L., 1968, *Zasięgi wewnętrznego językowego magazynowania nazw jednostkowych*, [w:] *Symbolae philologicae in honorem Witoldi Taszycki*, red. S. Hrabec i in., Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 416–424.

The value system of inhabitants of a traditional village written down in the informal proper names (on the example of Wręczyca Wielka community near Kłobuck)

Abstract

This article is a part of methodological frames of cultural onomastics. Its main purpose is an attempt to analyse valid – in terms of inhabitants of old village – values which were written down in the non-official proper names. The inquiring sight contains different categories of nomina propria: names of the parts of a village, field names and terms of the names of small objects of sacred architecture. Non-official proper names were collected during the geographical exploration from 2011 to 2023 in Wręczyca Wielka community near Kłobuck in the north of Silesian Province. In the analysis of the onimic material, the utterances of community inhabitants were also used. Based on the specificity of the non-official appellative system it could be claimed that the names of the parts of a village, field names and terms of the names of small objects of sacred architecture are sources of information about values of “a simple man”. These names mostly touch upon: religiousness, the value of farmland, living off the land, family, the essence of community life, the necessity of past remembrance. They maintain these elements of folk axiosphere which are pillars of functioning of former microcommunity.